

Çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizm

Qəndab Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Azərbaycan.

E-mail: gendab16@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1521-666X>

Annotasiya. Ədəbi əsər, hər şeydən əvvəl, onu yaradan sənətkarın fərdi hiss və psixoloji fəaliyyətinin məhsuludur. Həyatı və həyat hadisələrini obrazlarla əks etdirən sənətkarın, şəxsi psixologiyası ilə yaratdığı obrazlar psixologiyası oxucuya yenə də psixologiya vasitəsi ilə ötürülür. Poeziya həyatı yenidən yaratdığından və psixoloji cəhətdən daha mürəkkəb motivasiya aktına malik olan şair-insanın qavrama-düşüncə hüduqları arasındakı xəyal gücünün bədii ifadəsi lirikada psixologizmə iqiqat keyfiyyət qazandırır. Bu məqalədə çağdaş Güney Azərbaycan poeziya nümunələri psixoloji aspektdən təhlil edilir. Məqsəd klassik ədəbi ənənələr üzərində bərqərar olan modern Güney Azərbaycan poeziyasının XX əsrin son onilliyindən günümüzədək olan dönmündə – çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizmin gənc güneyli şairlərə məxsus məziyyətlərini təsbit etmək, elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirməkdir.

Açar sözlər: Güney Azərbaycan, çağdaş, psixoanaliz, lirik psixologizm, poeziya

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.191>

Məqaləyə istinad: Əliyeva Q. (2020) *Çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizm*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 161-170

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 04.05.2020; qəbul edilib – 18.05.2020

The lyrical psychologism in contemporary South Azerbaijani poetry

Gandab Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature
named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: gendab16@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1521-666X>

Abstract. The literary work is the product of the author's personal feelings and psychological activities. The images created by the writer, who portrays the life through the images, have a psychological effect on the reader. The literary expression of the poet's imagination, which has more complex motivation, doubles the psychological power of the lyrics. The psychological aspects of modern South Azerbaijani poetry have analyzed in this article. In the paper the image of the man's spiritual world in the works of poets of young generation has also investigated. The goal is to determine the characteristic of psychological of young South Azerbaijani poets' lyric in the contemporary period (from the last decade of the 20th century to the present day) of modern South Azerbaijani literature, and to evaluate it scientifically, theoretically and aesthetically.

Keywords: South Azerbaijani, modern, lyrical psychologism, psychoanalysis, poetry

http://dx.doi.org/10.29228/edu.191

To cite this article: Aliyeva G. (2020) *The lyrical psychologism in contemporary South Azerbaijani poetry*. «Azerbaijan Literature Studies», Issue 1, pp. 161-170

Article history: received – 04.05.2020; accepted – 18.05.2020

Giriş / Introduction

İki əsrə yaxındır ki, Quzey və Güney Azərbaycan xalqı zaman-zaman əsarətində olduğu dövlətlərin despotizminə məruz qalsa da, öz mənavi bütövlüyünü qoruyub saxlamağa çalışmış və buna nail olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində milli özünüdərk və milli-mücadilə mərhələsi kimi yer tutan XIX-XX əsr ədəbiyyatı bildiyimiz kimi, Qərbin modernist və postmodernist ədəbi cərəyanlarının təsirində təkamül etmişdir. Ta qədim zamanlardan Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda ədəbiyyatı təmsil edən lirik poeziya maraqlıdır ki, modernləşmə dönməndə də Güney ədəbiyyatının əsas aparıcı gücü olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

“Güclü bir dövlətçilik ənənəsinə sahib olan İranın Avropa fikri və siyasi ənənəsiylə tanışlığı daha çox XIX yüzilin sonları və XX yüzilin əvvəllərinə dəng gəlir. Həmin dövrdə yaşanan siyasi hadisələr və əsaslı dəyişikliklər ədəbiyyata da öz təsirini göstərmiş, Qərb qaynaqlı yenilikçi anlayış İran ədəbiyyatında, o cümlədən şeirində məcburi yeniliklərə səbəb olmuş və beləcə modern ədəbiyyatın təməli atılmışdır” [4]. “Fars poeziyasında yeni şeirin (“*se re-nou*”) atası sayılan Nima Yüşic (əsl adı Əli İsfəndiyaridir) 1920-ci illərdə yazdığı bir neçə əsərə (“*Əfsanə*”, “*Məhbə*”, “*Əsgər ailəsi*”, “*Ey gecə!*” və s.) fars poeziyasında sərbəst şeirin (“*se re-azad*”) əsasını qoyub. Təsədüfi deyil ki, İranda sərbəst şeir həm də “Nimasayağı şeir” (“*se re-Nimayi*”) deyildir [5]. Başqa bir mənbədə isə: “Yahya Şeyda: “Nimadan öncə bu yeni yola ayaq basan şəxsiyyətlər vardı ki, Azərbaycanın ağıllı, yetenekli və yeni söz söyləyənlər şairlərindəndi. Tağı Rufət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsmayi ədəbiyyata böyük dəyişikliklər edən ilk şəxsiyyətlərdir və bu insanlar hələ Nima Yüşicin ismi zikredilmədən sərbəst şeir qələmə almaya başladılar” [6]. Ayrı-ayrı mənbələrdən götürülən sitatələrdə bu məsələ hər nə qədər mübahisəli olsa da, bir daha güneyli şairlərimizin İran ədəbiyyatındakı yerini və sanbalını aydın göstərir.

XIX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli yer tutduğunu qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli o dövrdə Güney (*Cənubi*) Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatı xarakterizə edərək yazır: “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı da XIX əsrdə formalaşmışdır. Çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay Müqaviləsinə əsasən Şimali Azərbaycanın imperiyanın tərkibinə daxil olması öz növbəsində Cənub anlayışını yaratmışdır. Bu məntiqlə tədricən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı da formalaşmağa başlamışdır...” [3, s.17]. Dos dr.Salih Okumuş da, bu mövzunu araşdırarkən: “Qərbin təsirindəki Azərbaycan ədəbiyyatı rusların Qafqaza girməsiylə başlayır. ... Bəzi tədqiqatçılar Güneydə modern ədəbiyyatın Quzeylə birlikdə başladığını söyləyərkən, bəziləri də II Dünya müharibəsindən sonra rusların Güney Azərbaycanı girməsiylə başladığını ifadə edirlər. ... Bəziləri isə bu tarixi 1979-cu il devrimi olaraq göstərirlər. Yavuz Akpınar modern ədəbiyyatın başlanğıcını Türkmənçay Anlaşması (1828) olaraq göstərir. Cavad Heyət də “Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi” adlı əsərində Modern Azərbaycan Ədəbiyyatı üçün eyni tarixi işarə edərək, bu ədəbiyyatı; Məşrutəyə Dönəm, Pəhləvi Dönəmi və Çağdaş Dönəm olaraq üç bölmə ayırır” [7]. Akademik İ.Həbibbəylinin “... XIX əsr üçün müəyyən mənada şərti xarakter daşıyan Cənub Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı, XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu kimi formalaşmağa başlamışdır” [3], - qənaəti məsələyə aydınlıq gətirir.

Yarandığı vaxtdan etibarən istər yazılı, istərsə şifahi xalq ədəbiyyatı olsun aid olduğu millətin taleyini, tarixini bədii şəkildə əks etdirən Güney Azərbaycan ədəbiyyatının əsas aparıcı gücü – lokomotivi poeziya olmuşdur. Odu ki, onu müəyyən edən şəcərəsi xüsusiyyətlər bütün Güney Azərbaycan ədəbiyyatına şamil edilə bilər. Klassik ədəbiyyatın bəşəri, fəlsəfi və mədəni-əxlaqi mövzu bazası üzərində üfqləri – milli məlik, dil, vətən, milli-azadlıq və s. genişləndirən, forma və məzmunca yenilənən Güney Azərbaycan ədəbiyyatında bütövlük düşüncəsi o vaxtdan bu vaxtdək hakim düşüncə olaraq qalır. Bu dövrdə daha çox ictimai-siyasi məzmun daşıyan mübariz, üsyankar, döyüşən ədəbiyyat təbii olaraq özünün yeni – milli mücadilə lirizminə də yaratmışdır. Şeirdə lirizmin ən gözəl tərifini isə Türk divan ədəbiyyatı şairi Şeyx Qalib (1757-1799) bu beyitlə vermişdir:

“Bir şu ‘lesi var ki şem’i canın

Fənuşuna sığmaz asmanın!”

(*Can şammın elə bir alovu var ki, göy üzü qübbəsinə sığmaz*) [7].

Lirika: “Lirik” sözü incəsənətə aid sözdür: lirik tenor, lirik soprano (*incə, yumşaq, həzin, mülayim, zərif, xoş və s.*) musiqidə, lirik şeir, lirik səhnə, lirik ricas və s. ədəbiyyatda işlədilir. Ümumiyyətlə, lirika nədir? Şübhəsiz, kifayət qədər qədim və populyar bir ədəbi termin kimi, bu söz elm tərəfindən öz tərifini çoxdan almışdır və düşünürük ki, bu tərif lirika haqqında məxsusi fikirlərimizlə heç nə itirməz, əksinə, mənə genişliyi qazanar. Lirika insanın yaşadığı və yaşama-dığı (*ancaq yaşamağı arzuladığı – Q.Əliyeva*) ən zərif, ən gözəl hissələrinin ahenqli, ritimli, coşqulu ifadəsidir. Lirik hissələrinin yaranması və şeirə dönüşmə prosesi isə adətən, uzun sürmür və bu sürə anidən gələn lirik duyğuların axışı ilə tənzimlənir. İçdən axıb gələn duyğu seli şüuru nə qədər çox məşğul edirsə, seirin psixologizmi bir o qədər mürəkkəbləşir. Mental düşüncə ilə hiss və duyğuların qaynaşması da bu sürədə başlayır. Deməli, lirik şeirdə psixologizmin dərinliyi içdən gələn ilkin hiss və duyğuların zehni məşğul etdiyi zaman sürəsiylə müəyyənləşir (*Q.Əliyeva*). Lirik duyğuların şeirdəki axışını isə şeirin struktur vahidlərinin hərəkətliyi saxlayır. Beləliklə, ilahi verginin – hiss və duyğuların təfəkkür “xəmirində” yoxulmasından ən kamal lirik şeir hasil olur.

Günümüzədə çağdaş Güney ədəbiyyatının gənc təmsilçiləri – Hadi Qaraçay, Elşən Böyükvənd, Süsən Nəvadəye Rəzi, Hümət Şahbazi, İsmayıl Ulkər, Kiyan Xiyav, Əziz Səlimi, Rusul Yunan, Nigar Xiyavi, Nadir İlahi, Hüşəng Cəfəri, Seyin Heydər Bayat, Əmin Hacılu, Vida Həşməti, Duman Ərdəm, Sayman Aruz, Mihən Kərimi, Aydın Araz, Məlihə Əzizpur, Ramin Cahangirzadə, Ruqqəyə Kəbiri, Hasan Səgəri, Elvar Gulivənd, Ulkər Uçgar, Turkan Urmulu, Maral Təbrizli, Bəxtiyar Muğanoglu, Möhsin Kondri, Leyli Kəhali, Örgin və başqaları ustadlarının yolunu uğurla davam etdirirlər.

Lirik növ çağdaş Güney Azərbaycan şairlərinin ən çox tərcih etdiyi ədəbi növüdür. Onlar bu növün müxtəlif janrlarında, əruz, heca və sərbəst vəznərdə yazıb-yadırlar. Çağdaş Güney Azərbaycan lirik şeirlərini məzmununa görə məhəbbət, təbiət, ictimai-siyasi lirika kimi qruplaşdırmaq olar.

Müasir dövrümüzədə kamal şeir nümunəsinin dəyəri onun poetik sisteminin mükəmməlliyi ilə yanaşı, həm də fəlsəfi-psixoloji səviyyəsiylə, yəni lirik psixologizmi ilə ölçülür. Bu psixologizm oxucunun düşüncə və yaşam tərzinə təsir edib onu yönləndirə bilər. Gündəlik həyat həqiqətləri arasından fərdə, cəmiyyətdə, insanlığa və bəşəriyyətə lazım olan həqiqəti tapıb və onu düzgün şəkildə təbii və təqdim etmək isə o qədər də asan məsələ deyildir.

Lirik psixologizm: “Psixologizm – bədii əsərin mahiyyəti və bütün poetik sistemi əhatə edən fəlsəfi əsas, ədəbiyyatın, o cümlədən bütün sənətlərin əsasında dayanan bir keyfiyyətdir” [1]. Psixologizm ədəbiyyatda bədii həqiqətin açılması, üzə çıxması işinə xidmət edir. Ədəbi janrlarda bədii bir üsul kimi işlənen psixologizm insan-dünya (*fərq etməz iç və ya dış dünyası*) münasibətini daha aydın, daha doğru təsvir və təarənnüm etmək zərurətindən yaranmışdır.

“XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində insan – dünya münasibətləri fonunda meydana çıxan dövrün psixoloji ağırlığı, bəzən cəmiyyətdə açıq-aydın nəzərə çarpan mədəni-ruhi böhranlar şək-

lində, bəzən isə bədii yaradıcılıqdakı həqiqət axtarışlarında öz əksini tapırdı...” [8]. İlk dövrlərdə kliniki metod kimi meydana gələn və tədricən inkişaf edərək müxtəlif mədəni fakt və yaradıcılıq aktlarının semantik məzmunun öyrənilməsində müstəqil metoda çevrilən psixoanaliz nəzəriyyəsi də məhz bu dövrdə təşəkkül tapmışdır. Bildiyimiz kimi, bu ədəbi metodun yaradıcısı XX əsrin məşhur nəzəriyyəçi-alimi, psixiatr-nevroloq Ziqmund Freyd və onun tələbələri – Karl Qustav Yung, Alfred Adler, J.Lacan, Jefferson, Anne və David Robey və b. olmuşdur.

Lirik psixologiy üçün ən başlıca şərt yüksək hiss və duyğu axışının, yəni ahəng və musiqiçiliyin psixoloji ifadəsində (*Q.Əliyeva*). Bu isə şairdən xüsusi təxəyyül və təfəkkür qabiliyyəti tələb edir. Bunlardan biri olmadıqda: məs., duyğu və hissələrdən yoxsul, lakin texniki cəhətdən düzgün yazılan bir əsər sönük və ruhsuz söz yığınının ibarət olur. Bunun əksinə olduqda isə şair məhdud bir çərçivədən kənara çıxıb, sanki pərvazlanıb olmaq istəyən quş dar bir qəfəsdə çırpına-çırpına qalır. Deməli, fizioloji varlıq olan insan orqanizminin iki qütübünün, iki mexanizminin – qəlb və idrakının eyni anda çalışması lazım gəlir. Bu zaman yüksək ehtiras, hiss və həyəcanla qaynayan mental düşünmənin maddi və mənəvi varlığını, iç və dış dünyasını aşır, üçüncü bir dünya yaradır (*Q.Əliyeva*). İnsanın fizioloji varlığı onun psixoloji varlığının zəminidir. İnsanın fizioloji varlıq statusundan psixoloji varlıq mərtəbəsinə yüksəlməsi onun qazandığı mənəvi dəyərlər sayəsində baş verir. Yəni, yalnız yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə və mədəniyyətə sahib olan insan psixoloji varlığa çevrilə bilər. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “... lirikada psixologizmin təzahürü insan amili, insan obrazı ilə bağlıdır. Belə düşünmək olar ki, lirik karakter lirizmin keyfiyyət üstünlüyünü, lirikada karakter isə lirikada karakterin mühümlüyü amilini nəzərdə tutur. Bu mənada psixologizm lirik xarakterini səciyyələndirən, onun bədii-fəlsəfi tutumunu şərtləndirən keyfiyyət göstəricisidir” [1].

Ancaq bədii əsərdə bu “keyfiyyət göstəricisi” [1] – psixologizm yalnız o zaman yaranır ki, şair qəhrəmanına daxilədən yanaşır, onun hiss və düşüncələrini hərtərəfli anladır, onun ruhuna, şüuruna nüfuz edir, onunla real dünya arasında körpü yaradır.

Güney Azərbaycan poeziyası dərin kədr lirizminin təzahürüdür. Bu lirizmi açan və anlayan isə onun psixologizmdir. Lirizmi yaradanın – şairin psixologiyası psixologizm vasitəsilə oxucuya ötürülür, buradan da lirik psixologizm termini yaranır. Lirik-psixoloji şeirlərdə ideya yükünü əsas lirik qəhrəman daşısa da, digər obyektlər də müəyyən rol oynayır. Güneyli şairlərin azadlıq eşqi, həsrət, həyat, ölüm, yalnızlıq, sevgi, kədr və s. təlatümlərlə dolu mənəvi-psixoloji dünyası – “müəllif başlanğıcı lirik şeirlərin həm psixoloji təməlini, həm də bədii formasını müəyyən edir” [1].

Çağdaş Güney poeziyasında lirik psixologizm problemini araşdırarkən bədii material kimi əsasən dos.dr. E.Fuadın “Gümümün Güney ədəbiyyatı antologiyası (poeziya)” [2] kitabından istifadə etdiyimizə görə sitatlarla bəzi qayda olaraq [s.17] şəklində yazmışıq.

Təhlil: Adətən, istilə altında yaşayan millət varlığını ilk olaraq dilində tapar və bitməyən mübarizə də buradan başlayır. Necə ki, Mən Türkəm, mənim öc dilim var – deyə hayqıran soydaşlarımız – güneyli şairlərimiz kimi.

Şairin dili isə, sadəcə danışdığı dil deyil, həm də yazıb-yaratdığı dildir; O dil ki, təxəyyülü üfqlərində dövlən edər, təfəkkürü sərhədlərini aşıb keçər. Və burada “dil” anlayışı sənətkar üçün fərqli bir mahiyyət kəsb edər. Dil vahidlərinin şeirdə elə keyfiyyətləri vardır ki, bunlar ancaq bədii mətn içərisində həm struktur dəlil rolu oynayır, həm mikromətn elementlərinin formal bağlılığını təmin edir, həm də ahəng, ritm yarada bilir.

Güney poeziyasının dili sadə və anlaşılın olduğu qədr, şirin və cazibədarlıdır. Bir tərəfdən ərəb-fars tərkibli sözlərdən arındırılan dil, digər tərəfdən də yazılış və deyiliş cəhətdən asan, anlamlı türk sözləriylə (*Osmanlı türkcəsi*) daha da zənginləşdirilir. Xalq danışığı dilindən cəsarətlə istifadə şeirlərə xüsusi bir tərəvət, canlılıq qazandırır. Güney şairlərinə xas olan “ədəbi dil özgürlüyü” bəzi hallarda qrammatik çətinlik və mübahisəli hallar doğursa da, poetik fikrin çatdırılmasına geniş imkan verir.

*“Öccü Məcciyə qaldıq, nənəlik,
Ləter məccəyə qaldıq nənəlik...”*

*Alma gül açdı nənəlik, dilim dolaşdı nənəlik,
Ay bu evin kəcik qızı...
Qoşulub qaçma köpəyin qızı!..
Sənə deyirəm, gözümün qabağından itil, sarımsaq!
Qan qusasan sən sarsaq.....s. [s. 17]*

Ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən biri insanlara yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər aşılamaq olduğundan, şeirdə düşünmə və hissələrin ifadəsi zamanı seçilən sözün ədəbi dilin etik normalarına uyğun olması vacibdir. Lakin bədii ədəbiyyatda mətnin ideya-məzmun və emosional tələbi bəzən evfemizm ilə örtüşsə də, bəzən vulqarizmi qaçınılmaz edir. Bu şeir parçasında xalq ədəbiyyatından götürülən nəgmə danışığı dilində işlədilmiş vulqar sözlərin qoşulmasıyla həm də Nigar Xiyavinin yaradıcılıq aqeriyasına çevrilir.

Güney poeziyasında pafos ideologiyaya nəminə boğazdan yuxarı deyilən, saxta süarçılıqdan ibarət deyil, ürəkdən, qandan gələn çağırış, əluva, haraydır. Bu pafos yerin dərinliklərindən torpağı yara-yara üzə çıxan vulkan kimidir, əlovu uzaqlardan qarsır, yaxıb-yandırır:

*... /SƏN, /GÜLÜŞÜN /Və... /SUNAMI!! /Odur ki, millət /şairlərdən qorxub /tarixçiləri sevir.
/Gülüşlərin – fitna, /Gülüşlərin – dəvrim, yuxarı, /ey sevgili!... /Gülüşlərin /Tarix... [s.1003]*

Demək olar ki, bütün güneyli şairlər oxucuya bu və ya digər formada hissələrdən, insanın daxili sıxıntılarında bəhs edir, ancaq onların şəxsiyyətinin daxili dünyasına müraciət etmək dərəcələri və formaları fərqlidir. Bu şeirlərdə modernizm realdır, səfirdir, daha çox gerçəkçidir.

Ən çox klassik lirik “mən”lə ifadə edilən Güney poeziyasında modernizmin əsas prinsiplərindən biri olan “Mən, sən, o” distansından tərəyə modern lirik “Mən”in qovuşması üsyançın, mücadiləçi Güney ədəbiyyatın spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Gənc şair Maral Təbrizlinin sərbəst vəzində yazdığı “Mən” adlı şeiri fikrimizə maraqlı bir nümunədir:

*Mən, /bir göz yaş qədr sənə yaxınam. /Haydı, aqla, /öpü verim yanağımın dəmir hasarlı
Arazından! /Sən, /piano oktavaların uzunluğu qədr barmaqlarımın /ucundan, /Haydı, çal...
/Ruhumu oxşasın /Vətənimin muğamından!... /Mən, /bayrağımızın əsan rüzgarlarının başındayam,
/Haydı sallan... /Mənim atımı ver!!! /Babəkimin qartal qanadlarıyla birgə!... [s.905-909].*

Buradakı mən, sən səxs əvəzlilikləri adi sintaktik mənə səddini aşaraq görünməz sevgi telləriylə bir-birinə möhkəm-möhkəm bağlanan “Mən”lə “Sən”in, bir-birinə yanağındakı göz yaş qədr yaxın, Arazın dəmir hasarının uzunluğu qədr uzaq olan iki canın bir ruhdə birləşməsi, xoşbəxtcəsinə atlanıb bütöv Azərbaycan torpaqlarında at çarmaq, qanadlanıb bütöv Azərbaycan səmasında qanad çalmaq istəyinin, həm məzmun həm də, forma qozəlliyini yaradan poetik tapıntıdır. Lakin bu xoşbəxtlik üçün şairin “Babəkimin qartal qanadlarıyla birgə!...” azadlıq uğrunda döyüşlərdən keçməsi şərtidir. Göründüyü kimi, məzmunca məhəbbət və ictimai-siyasi motivlərin bağlanmasıyla cəmi üç informasiya verən mətnin əsas siması son iki misradə aqılır.

“... Mənim şeirlərimin baş hərifli Vətəndir”, – deyə Məliha Əzizpurun bəzən başlıqlı, bəzən də başlıqsız şeirləri isə zaman-məkan sərhədsizliyində baş alıb gedir, fərqli bir mahiyyət kəsb edir. Lirik qəhrəmanın psixoloji düşünmə dərinliyi onun səbz dünyasında üzə çıxır:

*“Kədlərim uzun qatar...
Çoxdandır dayanıb Urək durağımda.
Gəlsən, sürüb gedəcəm...”*

– deyə Məliha Əzizpurun sevgi dolu söz qatını əslində heç dayanmayıb; sözlər bəzən ilmə-ilmə, bəzən hərf-hərf ipə-sapa düzülüb, qatının keçdiyi yola uzanır, səslərdən ibarət söz, sözlərdən ibarət düşünmə oyunları yaradır:

Ha /Ha /Ha /Ha /Ha /Ha /... /Y/A/R/A/N/I/Ş/A

Lirik qəhrəman bəzən "YARANIŞA" gülə-gülə, bəzən də ölümlə ölə-ölə - hər şeyə rəğmən həyat adı yuxunun ürəyinin başından keçir. Bu qatan ötsə yalnız ölümlə yaşam arasında qalanlar ötə bilər:

Nə gözəldir/İlkdə/Sonu yaşamaq!-Baharı -/Deyirəm! [s. 635-648]

İlkdə sonu yaşamaq əbədi sevgiyə nəsibdir, qışı baharda yaşamaq – yüksəlmək, ölməzliyə, əbədiyyətə qovuşmaq, sözün qüdrəti ilə əbədi yaşamaq istəyi, cəhiddir.

Elşən Böyükvənd sözün başına erkən keçənlərdir. Yoxsa, "Qızların ruh usandırın qızmarlığını küləyin dili ilə yağın Günəşdən, şeirin azğınlığını ilmələri söküb dodaqdan qopunca uçuşan kəpənlərdən" soruşa bilməzdi. M.Əzizpurla aralarında cəmi doqquz illik zaman "qırpımı" olan Böyükvəndə görə də "bir göz qırpımı qədər qısa həyat" sözlə uzana bilər; şair olandan dərhal sonra cismi torpağa qarışıb yox olsa da, onun "utancaq", tez unudulan "röyalardan" yaranan şeirləri daha uzun yaşaya bilər:

*Bir söz qırpımır yaşam
Utancaq rüyaların qəbrstanlığı dilində
Qıvrıq çapır sağış
Gövdənin dizənliyində...*

Yağışda göz yaşları, yuxuda yuxu görünməyir, səssiz ağlayanların ağladığı görünmədiyi kimi:

*Yuxuma qonaq gəlmiş yağışlı yuxun,
Görüşümə göz yaşların gətirmiş.
İslanır gözəllər.
İslanır sözüm [s. 920-931].*

Burada poetik sistem məzmununda daha çox semantikaya xidmət edir. Çünki burada mətnin məzmununu söz və ifadələrin fəlsəfi dərinliyi müəyyən edir.

Belə şeirlərdə lirik qəhrəmanın düşüncə və xəyal gücü dilin sərhədlərini aşır və bu yerdə məlum sözlərdən yeni mənalara, məlum mənalardan yeni sözlər törəyir, mətnin daxilində poetik tapıntıya çevrilir.

Beləliklə, mədəniyyətin digər növlərində olduğu kimi ədəbi fikrin də sərhəd tanımadığı bu zamanda dünya ədəbiyyatına öz çalarlarıyla qatılan çağdaş Güney poeziyası zamana öz həqiqətini söyləyir.

*Heyyyyy! Unudan "buz baxışım"/Qabarıb/Ürəyim.../Bir iynə ucu toxun /Patlasın... /
Yaxud: Özgürlük "not"larını Yazacaq qoca "aşık"... /Qalacaq "Çənibel" də ölümsüz /Sevdaları /
Şəfəq sökülünce... - deyir Vida Heşməti. [s.631-632].*

Güney poeziyasında Sevgi, adətən öz melodiyasını kədər notlarına çalır:

*Gecənin camına calamaq istəyirəm səni,
Nəfəs-nəfəs...
Səni çiyənimdə çəkirim tüşkü-tüşkü.
Səndə doğan günəşi
Bütün anaların döşündə
Əmizdirmək istəyirəm*

*Qucaq-qucaq...
Saçların gizli bir hıçqırığın darağında
Dən-dən tökülür.*

Dərddir, dili gileyidir N.Xiyavi. Ürəyində "Dimib dillənməyən dili, önündə azadlığın açılmayan qapısı, gözlərində "qan"... Və bu dər-dəkədar sairin təxəyyül dünyasından keçib misralara düzüləndə özünə, sözünə məxsus forma və məzmun ortaya çıxır, beləcə, orijinal bir üslub yaranmış olur:

*Qapını acıqla çırpıb
Tələsə-tələsə Qaragıldan, Bozgıldan çıxıram.
Çıxıram gedəm Mirkukurumgıla...*

yaxud:

*Azərbaycanımızgil, dilimizgil, bizgil,
Bu havada bu tonqal,
Bu havalıqda nəyə havalanır ki, dadəmizi yandırır?*

Şair burada "gil" şəkilçisinin isim-zərf, əvəzlik-zərf qrammatik oksimorunıyla vurğunu mənsubiyyətin üzərinə qoyub sözləri qüvvətləndirməklə mənə yükünü də ora salır, əsrarəngiz bir həyəcan yaradır.

Xiyavinin dərdi həm də "yanaqları qandan yoxsun" qızların aqorafobiya hallarını yaradan cəmiyyətin bəzən cahilliyi, bəzən də laqeydliyidir. "Ah çəkmə" şeirində həssas, kövrək qadın-ana ürəyinin çırpıntılar, əndişəsi aydın hiss olunur. Şeirdə cəmiyyət mentalitetinin bəzi hallarda fərdin təleyində törətdiyi problemlərdən söz açılır:

*Ah çəkmə quzu balam, ahın dağlara!..
Ah çəkmə qırmızı qız, trahur balam, ahın dağlara,
Qoymurlar səni qırmızı trahur sürəsən?
Qoymurlar səni qırmızı trahura basaxsan?
Qoymurlar qırmızı trahura minib mənbərə
çıxıb pisdikli beynləri sökəsən...
Gözəlliyim ölüsü üstə qalib qıçqırma, turşumuş quzu halam!
Qoymurlar səni, qoymurlar səni, qoymurlar səni,
Qoymurla a a r???*

Burada mətnin ideya-məzmunu gerçəkliyin bədii dərkində ədəbi düşüncənin spesifik çalarlarını kəsb etmişdir. Şairin lirik-psixoloji leksikası dilin məzmununa və intonasiasına da təsir edir.

Oxtay Vətənxan şeiriyyatında lirik mən, adətən obyektə münasibətlə, ikitərəfli təsvir və tərənnümlə öz psixoloji durumunu da açıq, mənaəvi dünyasındakı təlatümləri, ziddiyyətləri işıqlandırır. Obraz, qaranlıq, yalnızlıq Oxtayın şeirlərini yaradan əsas unsurlardır.

.../Çoxları gecəni görməz, /Öncə onlar yatarlar. /...

Bu şeirlərdə xarakter və şərtlər arasındakı əlaqə bədii-psixoloji vəziyyəti təşkil edir. İnsanla cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlər, insanla təbiət arasındakı ziddiyyətlər, onun təleyi, lirik qəhrəmanın daxili ziddiyyətləri psixoloji ziddiyyətlərdə təəcəssüm olunur.

*.../Açılan hər şeyin gülü var. /Gül - /Gülümşəmə, /Güllə - /Mənim gül dostum! Doğrudan da,
O. Vətənxanın qələmində gül kimi açılan dərin duyğu yüklü düşüncələri Güney poeziyasında güllə kimi səslənir [s. 944-958].*

Süsun Nəvədəye Rəzinin "Elə yağ islanmayım" şeirində lirik personaj sevgilisinə həsrətli sonacan ifadə edə bilməyir, sevgi-sevgiyə, həsrət-həsrətə qarşır:

Tabrizin ətri bürüyəcək kitab- dəftəri / Nənə-tərxun arıtımışam, sərmişəm çəkədə ... / Sancaqla yuxumu yuxuya / Elə mənə də!

"Ağaclar və mən" şeirində isə bütün ruhu ilə çılpaqlaşan, çılpaq qalan lirik qəhrəman sevgiyə dönr, şeirə bürünür, şeirləşir:

Səni yatım səndə bu gecə, / Şeirlərinə bürgələ üşüməyim... / Elə yağ, islanmayım, / Səs də salma... / Tabriz, / Qucağında yuxulayıb kəsməkəşlərin... [s.76-94]

Avanqard güneyli şairlərin sürrealist eksprementləri də uğurludur. İnsanın psixoloji və emosional koordinatlarını məbəhətə təsvir edən gənc şairlərdən biri Əmin Hacılıdır [s. 993-997]. Onun "İçimdə boğulmuş şair" adlı kiçik şeirində psixoloji paralelizm, lirik təhkiyə məcazi böyükdür. Adətən, dənizə gedən ayaqlar bu kəs getmir, hərəkətsizdir. Odur ki, dəniz ayaqları qəhrəmanın ayaqlarının ucunan gəlir:

*Pillələrdən çıxırdı dəniz.
Hər basdığımda dabanların
mozaikə səpilirədi bir quş başı
arxasında yelpəkləndirdi mavilər.
Ömində qasırğa burulurdu dalğalarda,
dəniz həcələrindən yuxarı basdıqca şeirim
mən aldandırdım
balıqçuların toruna...
Uzaqda içimdə boğulmuş bir şairin səsinə
su ələndirdi.*

Burada qəhrəmanın ətaləti və bəlkə də intiharı onun içində boğulan şairin tragizmidir. Şairin ölümlü bahasına olsa belə qəhrəmanını, canlandırmıq, ümidin bitdiyi yerdə dırənmək cəhdi yeni yol arayışına simvolik işarədir.

Bu şeirlər bir-birinin davamı kimi səslənir və hamısı, sanki ölü kimi səssiz, uzun bir gecədə yazılmışdır. Subyektin təhkiyə zonası həmişə qaralıqdır, günəşin şüaları sarımsaq qoxulu dünyada yalnız bir rəngi – qırmızı rəngi göstərir, hər qırmızı isə "bir az qandır".

Gənc şairin hələ 27 yaşında ikon gecələşən hayatını, "yağmurlu gecələrin" səssizliyində necə boğulduğunu, ruhən qocalığını oxuduqca oxucu istər-istəməz düşünür: "Hansı psixoloji yaşantıların, hansı ruhi sarsıntılardan bəhrələsindir bu şeir!" Və bu sualın cavabı da uzaqda deyil, elə şairin "taxma dişlərinin yanında..." qəhrəmanı ilə görüşdü, qovuşduğu yerdə – "Son şeirim" də tapılır. Yaşadığı dünyanın qanunları ilə barışmayan qəhrəman "tək əldən səs çıxma" diğün, "bir güllə bahar olma" diğünin fərqiindədir. Şair hər damlası qəlbə vuran, uzanan gecələrin səssizliyində boğularək, səssizcə doğulan şeirlərində emosional mühakimələr də səssizdir. Şair burada poetika ilə yanaşı, psixoloji təhlil yaradaraq oxucunu da bu təhlilə cəlb edə bilir.

*Nə var ki,
gözlədiyim gecə yağmurundan,
gətirdiyi eşqlərin sayısı azalmasın deyə damcı-damcı
sayıqlar.*

*Nə var ki, gözlədiyim gecə yağmurundan,
təni bahara tinsaq sevgilimin yataq tanışlığı
və sonrasını dınlaya biləcəyim şeir –
Səssizlik...*

Əslində subyekt "gətirdiyi eşqlərin sayı azalmasın deyə damcı-damcı sayıq"layan, "sonra yer üzünün ağlar-gülər gözləri ilə" görüşən, "Atdığı hər addımla gəcənin hücrələrini titrədən" gecə yağmurundan çox şeylər gözləyir. Hər damlasından eşq damcılayan gecə yağmuru yer üzündəki axan nəhaq qanları, bütün çamurları, günahları yuyub təmizləyə, açılan sabahın işığında göydən yerə süzülən nura, xeyir-bərəkətə çevrilə bilər.

Ə.Hacılnun "Çəkildi" şeiri isə ictimai-siyasi lirikaya yaxşı örnəkdir.

*Çəkildi,
udğundu ilk sloqam,
ətdən bir divar hörüldü...
Qardiyənlər içqirdilər,
sarımsaq qoxuyurdun hava
və yağmur əsarətinə dadanmışdı yerim,
Torpaq qan içməyə and içmişdi
və rastladıqca şüalarına Günəşin
gəncin gözələrində qan andırırdı həyat...*

"Sarımsaq qoxuyan hava", "qana susayan torpaq", bir az əyləncə, bir az gözləncə kəslər və gözələrində dünya boyda böyüyən həbsxana. Və hər kəs – "Qardiyənlər, qananlar, qanmazlar çəkilir, "Buğa lənətinə oxşayan meydanda" Qanla üz-üzə qalan, gözələrindən qan daman gənc, sanki əl-qolu bağlı qurbanlıq qoyundur. Kim durduracaq bu qanları, kim təmizləyəcək bu havanı, dünya öz xilaskarını gözləyir?!

Hər şeyə rəğmən ömrünün başında durub sonuna susayan lirik qəhrəmanın naşılığı, gah "balıqçının toruna", gah da "bir döşündə ot, bir döşündə süd gətirən gəcənin" "balıqları putlaşmış umuduna" bel bağlaya bilməsi nə qədər həyəcanverici və maraqlıdırsa, sonunda "ağlar-gülər gözlü yer üzümün," "qan içməyə and içən torpağın" və "qatıl gəcənin günahını üstün"məsi, yaşadığı dünyaya suç ortaqlığını qəbul etməsiyə əllərini də itirməsi və qaçığıya dönrüb sonsuzluğa uçan "son şeir"ini tuta bilməməsi simvolikdir. Məyər ki, divin canı şüşədə olan kimi şairin canı, ilhamı da onun sədəlik və təmizliyindəymiş.

Nəticə / Conclusion

Təhlillər göstərir ki, real həyat və onun zıqzaqlarının mərkəzində duran insanın arzu və istəkləri, düşünce və xəyalları bütün çalarlarıyla çəğdə Güney Azərbaycan poeziyasının mövzu mənbəyidir. Lirik psixologizm burada bir millətin altşüurunun xəbərcisi rolunu oynayır.

Bu poeziyanın gənc nəsillə təmsilçiləri yüz illərin sınağından çıxaraq günümüzə qədər varlığını mühafizə etmiş möhtəşəm şeir aləminin açdığı yolla irəliləyərək Güney şeirini yeniləmək – modernləşdirmək arzusu ilə daimi yaradıcılıq axtarışındadırlar. Güney poeziyasında real fərdi, ictimai-sosial-siyasi və sosial-mədəni problemlərin müəllifin təxəyyül süzgəcinin dərinliklərindən keçərək, hiss və duyğularının tuğyanına qarşıb həyatı materiala – bədi əsərə çevirməsi prosesi lirik psixologizmin əsasını verir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, çəğdə Güney Azərbaycan poeziyası dərin psixoloji qatları olan, milli və bəşəri məziyyətlərə malik qüvvətli bir lirizmə sahibdir. Bu lirizm yüksək intellektual səviyyəli, poetik duyğu yüklüdür. Burada müasir insan həyatının bütün səhələrində aid ən kiçik həyatı faktdan tutmuş, tə böyük qlobal mövzular bədi material kimi işlənir.

XX əsrin sonundan başlayan qloballaşma və mədəniyyətlərəarası inteqrasiya dönməində güneyli şairlərin hər şeyə rəğmən varlığını sürdürmək üçün mücadiləsinə davam etdirməyi qurur-vericidir. Ədəbi dirənəş dövrünü yaşayan Güney poeziyasının "dərin kədar lirizmi"ndan boylanan Günəşin "sarı telləri"nin ümidin, xoşbəxtliyin daimi simvolu kimi bu poeziyanı həç tərək etməsi isə ümidvericidir. Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizm daim yüksəklərə can atan bir quş misalidir. Nə yazıq ki, bu quş hər pərvazlananda qanadları Arızın tikanlı məfillərinə ilişir.

Bir, iki, üç, /üç, üç, üç!... /birisi oturmuşdu ayaqlarımın altında, /bağırırdı... /Qanadlandığımda daha da alçalıram, /Qadınlığım uçurdu içindən... /Uçmaq nədir? /Divarın alçalmasıdır, /Yoxsa yıxılmağı? [s.973].

Həyat – uçma və enmələrin növbələşməsində, uçmalar isə gözəlliyin tükənməzliyindədir...

Bələcə, lirikada intellekt ilə duyğunun poetik-psixoloji vəhdətini yaradan çağdaş güneyli şairlərimiz zamana öz notlarını rəngli çalarlarıyla yazırlar.

Ədəbiyyat / References

1. Abdurəhmanova F. "Lirikada Psixologizm (monoqrafiya)". Bakı, "Nərgiz", 2014.
2. Fuad E. (Tərtibçi-müəllif). "Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası (poeziya)". Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik hərəkatı və maarifçi realizm dövrü (XIX əsr). Poetika izm № 4. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/modern-i-ran-i-i-ri-n>
5. <https://www.academia.edu>
6. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285820>
7. <http://lirizm.nedir.org/>
8. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01>

Лирический психологизм в современной поэзии Южного Азербайджана

Гандаб Алиева

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан.

E-mail: gendab16@gmail.com

Резюме. Литературное произведение является творением индивидуальных чувств и психологической деятельности автора. Психология образов, созданных автором, который изображает жизнь образами, психологически действует на читателя. Литературное выражение воображений поэта, которое имеет более сложную мотивацию, усиливает психологическую силу лирики. В статье проанализированы психологические аспекты современной южноазербайджанской поэзии. Цель состоит в том, чтобы определить характеристику психологизма лирики молодых южно-азербайджанских поэтов в период с последнего десятилетия двадцатого века до наших дней и оценить ее с научно-теоретической точки зрения.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, современность, психоанализ, лирический психологизм, поэзия